

Відгук

офіційного опонента на дисертацію

Багра Сергія Олександровича „Поняття вітчизни у козацькій політичній риториці (друга половина XVII – початок XVIII ст.)”,

поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

зі спеціальності 07.00.01 - історія України

У дисертаційному дослідженні С.О. Багро звертається до «проявів самоусвідомлення своєї окремішності», «мотиваційних пріоритетів козацтва», «уявлень про цінність народу, України, православної віри чи церкви», «поняття вітчизни», якими вони функціонували у політичному дискурсі XVII – XVIII століття. Таким чином дисертант спрямовує свої зусилля на вивчення однієї з базових світоглядних категорій, яка, на його думку, «об'єднувала козацьку спільноту, значною мірою визначаючи її політичну культуру у другій половині XVII – XVIII ст.». Проте, тут одразу ж напрошується питання, що вважати визначальним, а що похідним: «поняття вітчизни» чи «політичну культуру». Водночас не це вважаємо головним у контексті визначення актуальності теми дисертації. Найвагомим є звернення С.О. Багра до мало дослідженої і надзвичайно складної царини політичної свідомості, політичної культури – тих цінностей і норм, уявлень, мотивів, понять, за допомогою яких дійові особи політичного життя ранньомодерного часу визначали власну ідентичність, суспільно-політичні координати, у надзвичайно складних політичних, соціальних, культурно-релігійних, зрештою, міжособистісних взаємодіях і стосунках.

Як формулював 25-річний І. Крип'якевич у 1910 р.: «Не вистачає обмежуватися розслідуванням зверхніх форм життя; не можна захоплюватися тільки деякими подіями, що знаходять відзвук в нашій серці; не вільно хвалити, ні критикувати, любити ні ненавидіти; треба зрозуміти минувшину. Беремо

факт за фактом, подію за подією, розглядаємо їх з усіх сторін, відчищуємо з пороку неправди і тенденції, якими вкрив їх час; освітлюємо ряди людей, що йдуть з незвісних сторін і прямують до незвісних мет; входимо у вир страждань і утіх, стремлінь і бажань, антагонізмів і симпатій, якими жили люди перед віками; аналізуємо чужі душі, досліджуємо краї і культури, переживаємо цілі епохи».

Завдяки задумах і зусиллям І. Крип'якевича, В. Липинського, В. Модзалевського, Л. Окиншевича, М. Грушевського українська історична наука розпочала дослідження у цьому напрямку, проте вони були насильницьки перервані радянським режимом. І лише сьогодні з'являються перші спроби досліджень соціокультурного тла історичних подій, без якого історикам ніколи не досягнути змісту минулого.

У контексті сказаного запропонована до розгляду дисертація Багра Сергія Олександровича «Поняття вітчизни у козацькій політичній риториці (друга половина XVII – початок XVIII ст.)» є актуальною і своєчасною. Вибір теми можна схвалювати не лише з академічного погляду. Актуальність даної теми визначає і елементарний кількісний дефіцит робіт, що стосуються досліджень саме свідомісної сфери, включаючи й другу половину XVII – початок XVIII ст.

Наукова новизна роботи не викликає сумнівів, оскільки в дисертаційному дослідженні вперше в українській історіографії комплексно розкрито питання використання поняття «Вітчизна» у політичному дискурсі Війська Запорозького другої половини XVII – початку XVIII ст., простежено еволюцію даного поняття його вживання у тодішній політичній семантиці, взаємодії з іншими визначальними суспільно-політичними категоріями.

Робота має характер міждисциплінарного дослідження, здійсненого на перетині традиційної політичної історії подій та історії свідомості із залученням окремих знань з лексикографії.

Основні положення дисертаційного дослідження адекватно викладено у авторефераті.

Дисертацію виконано на належному науково-теоретичному рівні й базовано на достатній джерельній базі. В організацію тексту дисертації покладено проблемно-хронологічний принцип. Структура опонованої дисертації підпорядкована меті та завданням дослідження і вибудована цілком логічно. Усі розділи й параграфи роботи підпорядковані вирішенню задекларованих у вступі мети та наукових завдань.

Визначивши мету і завдання дослідження дисертант окреслив ті ключові питання, на розкритті змісту яких він зосередився у основній частині.

У першому розділі „Історіографія, джерельна база та методологія дослідження”, проаналізовано стан наукової розробки теми, охарактеризовано джерельну базу, її потенціал щодо дослідження обраної теми, визначено теоретико-методологічні засади, на яких ґрунтується дослідження. Автор на належному рівні розкрив історіографію проблеми. При цьому історіографічна частина, не зводиться до описовості, анотування, на що хибує багато досліджень. Дисертант аналізує результати дослідницької роботи попередників у контексті власних мети і завдань роботи.

Досліджуючи лексичне вираження поняття «Батьківщина», що вийшли з-під пера представників по-різному орієнтованих політичних угруповань, виниклих у різні історичні періоди, Багро С.О. старанно фіксує тодішні лексичні засоби вираження поняття. Водночас він прагне показати динаміку зміни семантики поняття «Батьківщина». З нашого погляду, йому це вдається настільки, наскільки це дозволять виявлені на сьогодні джерела. У дослідженні ми можемо побачити факт заміни одного семантичного значення іншим, їх паралельного використання. Однак прослідкувати динаміку ослаблення (все рідшого) вживання одного значення та посилення (все частішого) вживання іншого нам, поки що, без застосування цифрових технологій, не видається можливим. Однак це зауваження не вважаємо недоліком даної роботи. Це слід визначити як функціональний недолік дослідницького інструментарію сучасної історичної науки, який може бути

подоланий за умови оцифрування усього корпусу історичних джерел і застосування до них інформаційно-статичних технологій.

Вважаємо дискусійним залучення до авторської аргументації поняття «отечество» за тлумачним словником Російської академії 1793 р. Таким чином для пояснення функціонування поняття початку XVIII ст. автор посилається на тлумачення його змісту наприкінці століття, що виходить і за хронологічні межі дослідження.

Наступним завданням, яке вирішує автор у основній частині, є аналіз наповнення поняття та сфери його використання у взаємодії з цінностями козацької спільноти. Працюючи над ним, автор показує, що наповнення поняття «Батьківщина» насамперед визначалося політичними традиціями, якими жила козацька спільнота і православне шляхетство за річпосполитського минулого. Автор довів, що вагому роль відіграла також освітня традиція, базована на класичних зразках патріотичної республіканської риторики античної доби.

Багро С.О. розкрив зміст поняття «вітчизна» у взаємозв'язках з поняттями «монарх», «помазаник Божий», «гетьман» «батько батьківщини», «панство» чи «государство». Дисертант показав, що перетинаючись з поняттям «вітчизна», поняття «панство» і «государство» зазвичай вживалися у контексті спілкування чи висвітлення дій монаршої, зовнішньої щодо Війська Запорозького, особи. Поняття «гетьман» і «батько Батьківщини» використовувалися у контекстах висвітлення внутрішнього життя козацької спільноти. Окремо і глибоко у цьому семантичному полі автор аналізує вживання понять «народ», «Військо Запорозьке», Україна, «Русь», «Мала Русь», «Росія», які активно вживалися у дискурсі представників Української козацької держави.

Вважаємо дискусійним твердження автора про те, що «в межах козацького управління прями апеляції до вітчизни, як правило, не використовувалися». Факт їх використання засвідчується, наприклад, листом

Якова Лизогуба до лубенчан від 29 січня 1670 р., наведеним нами дещо нижче.

Пильну увагу автор звертає на традицію застосування поняття «вітчизна» у метафоричному вимірі, у поєднанні з образами «матері», «синів», у контексті виокремлення «своїх» та «чужих». Проте у даному разі автор лише фіксує факт «великого об'єднуючого потенціалу», який мали дані образи. Водночас він наводить і достатню кількість прикладів застосування поняття «сини батьківщини» стосовно «людей «іншого» соціального, релігійного чи територіального походження». Автор фіксує і той самоочевидний факт, що названі критерії не перешкождали козацькій спільноті зараховувати «чужих», за визначеними критеріями, до «свого» військового товариства. Автор стверджує: «Показово, що у ролі «синів» батьківщини могли виступати люди, які у територіальному, соціальному чи етнічному вимірах не були початково пов'язані з козацькою спільнотою» (с.79). Зрештою, він робить висновок, що таким чином козацьке товариство «практично засвідчувало лояльність [«іншого», етнічно чужого] до козацького політичного об'єднання».

Вважаємо, що у даному разі таких висновків недостатньо. Залучивши етнополітичну теорію ми маємо всі підстави зробити висновок, що поступова відмова козацької спільноти від критеріїв спільності етнічної, заснованої на кровно-родинних зв'язках (що і засвідчують метафори «матір», «син») і застосування даних образів у контексті «засвідчення лояльності до козацького політичного об'єднання» представників інших етносів, засвідчує історичний факт перетворення козацької спільноти у визначених хронологічних меж зі стану етнічної спільноти у стан ранньомодерної національної спільноти. Адже для об'єднання у національну спільноту вагомі не етнічні, а політико-правові чинники. Принаймні, пропонуємо провести з даного питання дискусію у ході захисту.

Вважаємо цінним твердження автора про дихотомію змісту поняття «козацького патріотизму». Він стверджує: «з одного боку козаки

засвідчували вірність монарху, а з другого – вітчизні, не пов'язуючи їх між собою» (с.51). Можемо засвідчити цей факт словами наказного гетьмана Якова Лизогуба та групи правобережних полковників до лубенчан від 29 січня 1670 р.: «...Хай цар московський, король польський, як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше, коли вони монархами будучи, про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, але спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України дбати».

Водночас у такій дихотомії ми не бачимо нічого надзвичайного та особливого, як стверджує С. О. Багро, «невластивого для європейських зразків». Адже українське суспільство було очолене гетьманом, який у кращому разі міг претендувати на статус ілюстріссімуса – володаря, який потребує протекції сереніссімуса чи августіссімуса. Тому в українському політичному дискурсі і формується первинне почуття патріотизму, відданості Вітчизні та вторинне почуття поваги до протектора-захисника і легітиматора влади гетьмана.

Використовуючи широкий джерельний матеріал дисертант показує як цінність козацької батьківщини набувала поширення у Війську Запорозькому, вказуючи на такі обставини як закритість польської шляхетської спільноти для представників козацтва; формування козацькою спільнотою власної держави; виокремлення в старшинському середовищі двох протилежних політичних орієнтацій на Річ Посполиту й Московію; жорстка конфронтація між названими орієнтаціями; особливості польського та московського політичних світоглядів, а відповідно й застосовувані ними кліше політичного дискурсу.

Ми погоджуємося з його висновками, вважаємо їх об'єктивними та належним чином обґрунтованими. Водночас хочемо вступити у дискусію з дисертантом з приводу окремих авторських інтерпретацій джерельного матеріалу. Автор цілком слушно приходить до висновків, що повертаючись на службу до короля та Речі Посполитої козацька спільнота

підпорядковувала цінність козацької вітчизни цінностям шляхетської республіки і «розглядала свою батьківщину як частину спільної Вітчизни – Речі Посполитої» (с.110). Чи на с. 119: «Такий риторичний прийом одночасно представляв Україну і як козацьку цінність, і як володіння монарха». Однак дисертант чомусь відмовляється «однозначно інтерпретувати її статус в одній політичній площині», стверджуючи, що це «буде невиправданим спрощенням» і обмежується лише констатацією факту.

Розв'язуючи дискусію з цього приводу, хочемо сказати таке. Ми розуміємо, що автор аналізує політичну риторичку, яка змінювалася відповідно до зовнішньополітичної кон'юнктури. Однак при цьому дисертант говорить про цінності, а не лише про терміни. Цінності ж – прояв світогляду та політичної культури – мають глибинні і довготривалі історичні підвалини і могутню історичну інерцію. Тому вони не могли бути змінені за наказом гетьмана під політичний, у абсолютній більшості вимушений, поворот.

Тому, з нашого погляду, беручись за тему політико-культурного спрямування не варто себе обмежувати лише констатацією факту вживання того чи іншого поняття. Оскільки воно одночасно несе ціннісне навантаження, то логічно виникає потреба з'ясувати, де вживання поняття-цінності є щирим, а де підпорядковане тактиці, політичній доцільності, потребі захисту, виживання тощо. Так, наприклад, натрапивши на декларування готовності «до послуг монарху» чи «служби цареві», що характерно для тогочасної політичної риторички представників Війська Запорозького, не варто одразу сприймати це за підставу твердження, що нібито козацька спільнота «розглядала» Україну «як частину спільної вітчизни – Речі Посполитої» чи, у промосковському контексті, як невіддільну складову «отчини царя». Сумнівно, що аналізуючи конкретні політичні заяви козацької старшини тут доречно вживати поняття «розглядала», тобто мала відповідне переконання. У подібних випадках доречніше вжити слово «подавала», «зображала» (приховуючи справжні переконання). Тут мова ведеться не про переконання, а про виконання підданського обов'язку перед

монархом-протектором і не більше. Висновки про належність, включеність своєї батьківщини до території/батьківщини монарха добровільно обраного козацьким загалом заради захисту інтересів своєї Батьківщини, тут недоречні. Ми тут маємо справу не з фактами ціннісної зорієнтованості, переконаності, а прояви тактики, політесу, тодішнього політичного дискурсу на угоду традиції виявляти у такий спосіб підданську повагу до обраного монарха і водночас берегти в душі переконання, що «козацька Батьківщина виключно наша».

На підтвердження даної тези скористаємося думками історичних сучасників чи близьких попередників тієї доби. Так, засновник політичної науки нового часу Н. Макіавеллі стверджував, що в завойованих республіках «ніколи не помирає і не може померти пам'ять про колишню свободу». Французький юрист Ж. Боден, автор «Шести книг про республіку» 1576 р. і німецький публіцист Й. Альтузій у «Політиці» 1603 р. стверджували, «що суверенна влада, як душа в тілі, єдина, неділима і невідчужувана».

Зрештою автор показує, як українська політична спільнота, знаходячись між Сциллою і Харибдою, вправно риторично маневрує, маючи на увазі свої інтереси. Так, на с.127 дисертант пише «Представники Війська Запорозького, очевидно, були схильні віддати перевагу турботі про власну батьківщину, ніж зберігати вірність непевним протекторам». З цим твердженням не можна не погодитися і закликати автора на майбутнє не обмежуватися лише констатацією, уникаючи власних інтерпретацій, як це трапилося у попередньому епізоді.

Опираючись на визначальні факти політичної історії, дисертант послідовно визначає такі причини популяризації поняття «Батьківщина» у Війську Запорозькому як протидія української сторони Андрусівській угоді 1667 р., боротьба П. Дорошенка та І. Брюховецького за об'єднання й визволення України, захист інтересів Війська Запорозького перед претензіями політичних еліт держав монархів-протекторів, боротьба

претендентів за гетьманську булаву, «війна маніфестів» між І. Мазепою та Петром І.

Ми погоджуємося з усіма названими причинами політичного чи воєнно-політичного характеру. Водночас пропонуємо додати й причину свідомісного походження. Вченими етнополітологами, зокрема Е. Смітом, давно помічено, що етнічні спільноти, які мешкають на перехрестях геополітичних інтересів, а тому набагато частіше зазнають агресії з боку сусідів, раніше приходять до усвідомлення окремішності своїх інтересів у різних сенсах, включаючи й етнополітичний (ранньонаціональний) вияв. (Як формулює Е. Сміт: перетворюючись у «нації до націоналізму».)

Яскравим проявом цього вважаємо «війну маніфестів» між І. Мазепою та Петром І. Якщо московський цар свою аргументацію вибудовує на династично-конфесійній основі, то гетьман апелює до поняття "Вітчизна", яке у розумінні Мазепи включало три семи: територію, право, політичні інституції. Таким чином, українські політичні погляди виходили за межі конфесійно-династичні й еволюціонувала у напрямі національному. Цей історичний факт, вважаємо, доцільно розглядати як окрему причину популяризації понять «Вітчизна»/«Батьківщина».

Мова викладу автора засвідчує високий рівень володіння навичками письмового мовлення. Дуже рідко, однак трапляються і мовні огріхи лексичного характеру (вживання русизмів): «повновісний» (с. 42) замість «повноцінний», «вагомий»; «нерадиві» сини (с. 71) замість недбалі; «плачучий» стан (с. 71) замість сумний, пригнічений, занедбаний. Трапляються огріхи й стилістичного характеру. Наприклад, ведучи мову про воєнні дії, автор використовує образ барикад (с. 98), які є символом міського соціального збройного протесту.

Висловлені зауваження та побажання мають дискусійний характер і зрештою підпорядковані меті розв'язати дискусію на публічному захисті у межах уточнення тверджень, запропонованих дисертантом до захисту. Вони не впливають на загальну позитивну оцінку дослідження і не носять

принципового концептуального характеру щодо обраної теми і вирішення поставлених завдань.

Дисертація „Поняття вітчизни у козацькій політичній риторичі (друга половина XVII – початок XVIII ст.)” є самостійним, завершеним дослідженням, результати якого мають вагомое теоретичне і практичне значення. Зміст, структура роботи цілком відповідають п.11 та п. 13 чинного «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» та вимогам МОН України до кандидатських дисертацій, а її автор Багро Сергій Олександрович заслуговує на присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України.

Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри філології

та гуманітарних наук Комунального
вищого навчального закладу «Вінницька
академія неперервної освіти»



О.К. Струкевич

ПІДПИС
Струкевича О. К.
ЗАСВІДЧУЮ



ЗАВ. КАНЦЕЛЯРІЄЮ
МАЗУР А.В.
2019 РІК